

Трусаў Алег Анатольевіч
кандыдат гістарычных навук,
в.а. рэктара Універсітэта імя Ніла Гілевіча

Археалагічнае вывучэнне помнікаў беларускага мураванага дойлідства XI — XII стст. у XX ст.

Значную ролю ў археалагічным вывучэнні помнікаў архітэктуры Беларусі адыграў IX Археалагічны з'езд, які адбыўся ў жніўні 1893 г. у Вільні. Тут упершыню была звернутая ўвага на даследаванні старажытнага беларускага дойлідства XI — XII стст. у Віцебску і Полацку. Грунтоўны даклад на гэтую тэму на з'ездзе зрабіў А. Паўлінаў. Даследчык зрабіў першыя абмеры Дабравешчанскай і Спаса-Праабражэнскай цэркваў і руін Бельчыцкага вялікага сабора XII ст. Асаблівую ўвагу А. Паўлінаў звярнуў на ўнікальную муроўку Віцебскага храма і Полацкай Сафіі (усходняя апсіда) [1].

У гэтыя часы, на мяжы XIX і XX стагоддзяў ствараюцца царкоўна-археалагічныя музеі і ўзнікае царкоўная археалогія як самастойная навуковая дысцыпліна. Ва ўсіх губернскіх гарадах Беларусі існавалі царкоўна-археалагічныя таварыствы, прычым тры з іх, у Вільні, Віцебску і Магілёве, стварыў адзін чалавек — Е. Р. Раманаў [2].

Пачынаючы з 1909 г. Полацкі Сафійскі сабор вывучаў П. П. Пакрышкін. У 1913 г. падчас рамонту пад сучаснай падлогай інжынер-архітэктар І. П. Суханаў знайшоў рэшткі старажытных муроў XI ст. П. Пакрышкін у гэты час робіць зандажы захадніх і ўсходніх сценаў сабора і знаходзіць старажытную муроўку XI ст. Вынікі яго даследаванняў у 1915 г. надрукаваў К. Шароцкі [3].

Аднак Першая Сусветная вайна, дзве расійскія рэвалюцыі 1917 г. і польска-бальшавіцкая вайна да 1921 г. спынілі археалагічныя даследаванні на беларускай тэрыторыі. У Рызе ўвесну 1921 г. Беларусь падзялілі на некалькі частак, прычым Заходняя Беларусь да верасня 1939 г. трапіла ў склад Польшчы, а Усходняя Беларусь часткова ў БССР, а часткова ў склад Расіі, прычым у 1924 і 1926 г. некаторыя ўсходнія беларускія землі далучыліся да БССР.

У ліпені 1926 г. упершыню ў БССР зацвердзілі спіс з 94 помнікаў, якія абвясцілі дзяржаўнай маёмасцю. Значную ролю ў вывучэнні помнікаў беларускага мураванага дойлідства адыграў Інстытут беларускай культуры, створаны ў 1922 г.

Значную ролю ў вывучэнні полацкага мураванага дойлідства адыгралі выдатныя беларускія навукоўцы — мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін і археолаг Іван Хозераў. У 1926 г. гэтыя даследчыкі абследавалі Полацкі Сафійскі сабор і даказалі, што яго заходнія апсіды больш познія.

Адначасова з М. Шчакаціхіным беларускае мураванае дойлідства XI — XII ст. вывучаў і Іван Хозераў. У выніку даследавання Полацкага Сафійскага сабора ён прыйшоў да высновы, што заходнія апсіды храма былі зробленыя не раней за XV ст. Ён вывучаў муроўку заходняй сцяны сабора, да якой пазней прыбудававалі апсіды, і вызначыў, што заходні фасад храма XI ст. быў зроблены ў тэхніцы мяшанай муроўкі. І. Хозераў зрабіў рэканструкцыю першапачатковага плана сабора, у аснове якога ляжаў квадрат з бакамі памерам каля 27 м кожны [4]. У 1926 г. ён даследаваў верхнія часткі Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст., дапоўніў рэканструкцыю М. Брунова і прапанаваў сваю. Пры гэтым дэталёва вывучаў сістэму муроўкі храма [5].

У 1928 г. даследчык правёў раскопкі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра. Падчас раскопак Пятніцкай царквы былі знойдзеныя рэшткі першапачатковай прамавугольнай апсіды і падземная камера (крыпта) пад усім будынкам храма з трыма прытворамі. Знойдзена дзве падлогі: адна ў выглядзе цямяначнай гладкай паверхні, таўшчынёй 10 — 12 см, і другая, выкладзеная з квадратных плітак падлогі. Абодва храмы былі распісаныя фрэскамі.

І. Хозераў дэталёва вывучаў розныя будаўнічыя матэрыялы, асабліва плінфу. У 1928 г. ён прапанаваў выявы, выступаючыя на плінфе, называць знакамі (гэтыя малюнкi былі выразаныя ў сценах драўлянай формы для вырабу цэгля), а выявы, уціснутыя ў гліняную масу яшчэ вільготнай цагліны адразу пасля яе вырабу асаблівым штампам, — клеймамі [6].

Распачатаю ў БССР працу па даследаванні помнікаў архітэктуры спынілі сталінскія рэпрэсіі.

На сярэдзінку XX ст. у Беларусі, якая перажыла сталінскія рэпрэсіі, няпростае аб'яднанне ў верасні 1939 г. і жахлівую вайну, практычна не засталася спецыялістаў у галіне археалогіі, гісторыі архітэктуры і мастацтвазнаўства.

Пасля заключэння ў 1921 г. Рыжскай мірнай дамовы значная частка Беларусі апынулася ў складзе Другой Рэчы Паспалітай. Да верасня 1939 г. там працавалі польскія рэстаўратары і археолагі.

Помнікі беларускай архітэктуры і старажытныя будаўнічыя матэрыялы былі прадстаўленыя ў тагачасных экспазіцыях беларускіх музеяў у Вільні, Гродне, Слоніме і Пінску. Так, у экспазіцыі Бела-

рускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні знаходзіліся блокі, з якіх пабудаваны Віленскі замак (некалькіх тыпаў), а таксама галаснікі з Каложскай царквы XII ст. [7].

Сярод даследчыкаў гэтага часу варта назваць Язэпа (Іосіфа ці Юзафа) Ядкоўскага. У Гродне ён стварыў гісторыка-археалагічны музей, якім кіраваў да 1936 г. Падчас земляных работ у паўднёвай частцы двара каля замкавых муроў былі знойдзеныя рэшткі невядомага раней будынка, зробленага з плінфы.

Я. Ядкоўскі выказаў меркаванне, што гэта княжацкі палац (хорам, церам). Яго думку пацвердзіў рускі эмігранцкі навуковец Аляксандр Салаўёў, які ў верасні 1934 г. прыехаў у Гродна і агледзеў мury будынка [8]. Я. Ядкоўскі дэталёва вывучыў муроўку і плінфу знойдзенага збудавання. Ён быў першым даследчыкам, які падрабязна апісаў знакі на тарцах плінфы палаца. Некаторыя з іх належаць да княжацкіх знакаў (тамг) [9].

Пасля нечаканай знаходкі рэшткаў княжацкага палаца Я. Ядкоўскі вырашыў распачаць сапраўдныя археалагічныя пошукі, каб знайсці культавыя пабудовы XII ст. У 1933 г. на поўнач ад хорама, на адлегласці 20 м ён знайшоў рэшткі двух цагляных будынкаў, якія знаходзіліся на рознай глыбіні адзін над адным і датаваліся рознымі часамі. Даследчык вызначыў іх як рэшткі храмаў. У навуковай літаратуры яны вядомыя як Верхняя і Ніжняя царквы.

Сенсацыйныя знаходкі Я. Ядкоўскага занепакоілі даследчыкаў у Варшаве, якія абвінавачвалі яго ў прафесіяналізме, і ў 1934 г. яму было забаронена весці раскопкі на Старым замку ў Гродне.

У 1935 г. у сувязі з рамонтам Каложскай царквы Я. Ядкоўскі правёў раскопкі каля яе паўночна-ўсходняй апсіды. Ён упершыню засведчыў, што падмуркі храма зробленыя з камянёў без вапнавай рошчыны і былі перасыпаныя пяском і зямлёй. Былі знойдзеныя невялікія пліткі падлогі і плінфа са знакамі на тарцах. Вынікі даследаванняў Я. Ядкоўскі надрукаваў у сваёй кнізе, якая выйшла ў 1936 г.

З 1937 г. па верасень 1939 г. раскопкі на Старым замку кіраваў доктар археалогіі з Варшавы Здзіслаў Дурчэўскі. Былі працягнутыя раскопкі Ніжняй царквы, а таксама закансерваваныя падмуркі Верхняй. Пазней іх знялі з падмуркаў Ніжняй царквы і перанеслі ў спецыяльны драўляны павільён, узведзены каля будынка каралеўскага палаца XVI ст. У 1937 г. З. Дурчэўскі на аснове закансерваваных раскопаў пачаў ствараць археалагічны музей, які захаваўся да нашых дзён і з'яўляецца першым такім музеем на тэрыторыі Беларусі. У гэтым жа годзе даследчык на самым мысе Замкавай гары раскрыў частку цаглянага мура з плінфы і прасачыў яго на даўжыню 4,5 м [10]. Цалкам

рэшткі гэтага мура вывучаў аўтар артыкула ў 1981, 1985 — 1986 і 1988 гг.

У 1947 г. кіраўніцтва гродзенскага абласнога музея звярнулася ў АН СССР з просьбай закончыць раскопкі на Замкавай гары і цалкам раскапаць рэшткі Ніжняй царквы. Гэтую просьбу станоўча разгледзелі і даручылі займацца гэтай працай Мікалаю Вароніну. У 1947 і 1948 гг. Варонін разам з Паўлам Рапапортам і Фрыдай Гурэвіч прыезджалі ў Гродна, азнаёміліся з матэрыяламі раскопак 1932 — 1939 гг. і ў 1949 г. правялі неабходныя работы. Экспедыцыя працавала з 31 жніўня па 28 кастрычніка 1949 г.

У 1954 г. у Маскве М. Варонін выдаў вялікую манаграфію, у якой надрукаваў матэрыялы раскопак 1932 — 1949 гг. Акрамя апісання помнікаў архітэктуры на тэрыторыі Старога замка даследчык дае грунтоўнае апісанне Каложскай царквы XII ст. [11].

На Мінскім замчышчы падчас раскопак 1949 — 1951 гг. археолаг Васіль Тарасенка знайшоў і раскапаў рэшткі падмуркаў недабудаванага каменнага храма [12]. Упершыню на тэрыторыі Беларусі была знойдзена будаўнічая пляцоўка побач з рэшткамі каменнай царквы. Гэта сляды майстэрні, дзе выраблялі для муроў храма каменныя вапняковыя пліткі ў выглядзе цаглін. Побач было "тварыла", яма для гашэння вапны (плошчаю 25 кв. м) трапецыяпадобнай формы з краямі, абмежаванымі дошкамі.

Пазней гэты храм даследаваў Эдуард Загарульскі, які канчаткова даказаў, што будынак быў збудаваны не да канца. Ён лічыць, што будоўлю распачалі ў канцы XI ст. будаўнікі запрошаныя з Польшчы [13; 14]. Аднак іншыя даследчыкі з яго датыроўкай не пагаджаюцца [15].

Чарговы ўдар па культувай архітэктуры Беларусі нанесла хрушчоўская канцэпцыя змагання з рэлігіяй. Шмат касцёлаў і цэркваў былі ўзарваныя альбо перабудаваныя да непазнавальнасці.

Так, канчаткова былі зруйнаваныя рэшткі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра, а яго тэрыторыя была шчыльна забудавана жылымі дамамі. Праз падмуркі вялікага сабора Бельчыцкага манастыра прайшла асфальтавая дарога. Таксама была знішчана Віцебская Дабравешчанская царква, Магілёўская ратуша, фара Вітаўта ў Гродна і гэтак далей.

Тым не менш, даследаванні старажытных помнікаў дойлідства Беларусі працягваліся. У гэтыя часы тут працуе расійскі археолаг і мастацтвазнаўца Міхаіл Каргер.

З 1957 па 1964 гг. ён правёў раскопкі вялікага храма на тэрыторыі Спаса-Еўфрасіньёўскага манастыра. Гэта быў вялікі буды-

нак с трыма прыворамі і дадатковай галерэяй, якая была спачывальняй полацкіх епіскапаў. Тут упершыню на Беларусі былі знойдзены рэшткі мазаікі з каляровых шклянных кубікаў — смальты. Каргер лічыў, што мазаіка ўпрыгожвала часткі сцен над саркафагамі, дзе хавалі нябожчыкаў [16]. Таксама ў Полацку Каргер вывучаў Полацкую Сафію і Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра.

У 1962 — 1963 г. Каргер цалкам раскапаў царкву ў Тураве. Яна была вялікіх памераў і мела арыгінальную будаўнічую тэхніку. Сцены храма былі зроблены з плінфы на цамянцы. Падмуркі залягалі на глыбіню 1,2 м, былі складзены з камянёў без вапны і знаходзіліся ў культурным пласце. Царква не была распісана фрэскамі і мела падлогу з маёлікавых плітак. М. Каргер даказаў, што неўзабаве храм стаў разбурацца, і яго спрабавалі ўмацаваць [17].

Яшчэ адно навуковае адкрыццё М. Каргер зрабіў у Навагрудку на месцы існуючай зараз царквы Барыса і Глеба. У выніку раскопак, зробленых ім у 1961 — 1962 гг. і 1965 г., ён даказаў, што дзеючы храм часткова стаіць на падмурках XII ст. [18].

У 1956 г. Васіль Тарасенка знайшоў падмуркі недабудаванага храма ў Ваўкавыску. У 1958 г. раскопкі будынка прадоўжыў Георгі Пех. Поўнае даследаванне царквы зрабіў Каргер у 1966 г. Ён падрабязна апісаў структуру падмуркаў сцен і чатырох падкупальных слупоў будынка, знайшоў дадатковыя падмуркі каля паўночнай і паўднёвай сцен храма, якія былі зробленыя пасля закладкі асноўных падмуркаў і мелі нейкую дадатковую канструкцыйную функцыю [19]. Будаўнічыя матэрыялы храма, якія былі знойдзеныя побач з яго падмуркамі, падрабязна вывучаў Яраслаў Звяруга [20].

Адначасова з М. Каргерам на тэрыторыі Беларусі ў гэтыя часы пачаў працаваць іншы савецкі археолаг з Ленінграда Павел Рапапорт.

У пачатку 60-х гадоў XX ст. ён вывучаў Барысаглебскую царкву ў Наваградку. Таксама ў гэтыя гады ён правёў невялікія раскопкі храмаў XII ст. у Ваўкавыску (1959 г.) і Тураве (1961 г.).

У гэты час пачаў даследаваць полацкую архітэктuru XII ст. і Георгі Штыхаў. У 1962 г. ён знайшоў шмат плінфы і цамянкі ў шурфе на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку. Гэта сведчыла пра існаванне тут каменнага будынка XII ст. [21].

У 1963 — 1964 гг. ён правёў раскопкі рэшткаў Дабравешчанскай царквы ў Віцебску, якую ўдалося захаваць ад канчатковага разбурэння. Ён прасачыў будаўнічую тэхніку сцен і падмуркаў храма і знайшоў падмуркі паўночнага прывора [22]. У 1968 г. даследаванне храма прадоўжыў М. Каргер [23].

У сярэдзіне 1960-х гг. сітуацыя ў сферы аховы помнікаў у БССР

стала паступова паляпшацца. У снежні 1966 г. было створана добраахвотнае Таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, якое ў канцы 70-х гг. налічвала каля мільёна чалавек.

На грошы, сабраныя сябрамі таварыства, пачалася рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры, у тым ліку і культавых будынкаў. У 1968 — 1969 гг. былі створаны Спецыяльныя Навуковыя Вытворчыя майстэрні пры Міністэрстве Культуры БССР, у якіх з'явіліся археолагі, а ў 1980 г. узнік археалагічны аддзел, які праводзіў маштабныя раскопкі на помніках манументальнай архітэктуры XII — XIX ст., якія патрабавалі кансервацыі і рэстаўрацыі.

У 1970 — 80-я гг. беларуская інтэлегенцыя рашуча выступіла ў абарону сваёй гістарычнай спадчыны. У выніку гэтага змагання ўдалося захаваць гістарычныя цэнтры Мінска, Магілёва, Гродна, Мсціслава і іншых гарадоў.

У гэты час па-ранейшаму вывучаецца архітэктура XI — XII ст. У сувязі з рэканструкцыяй Полацкага Сафійскага сабора з 1975 па 1980 гг. вялікія раскопкі вакол храма, а таксама ў яго інтэр'ерах правёў ленынградскі археолаг Валянцін Булкін. Ён высветліў, што ў аснове сабора знаходзіцца адзіны і адначасова фундаментны каркас. У паўднёвай сцяне храма знайшлі рэшткі дзвярных праёмаў XI ст. Былі сабраны фрагменты фрэсак і плінфы са знакамі на тарцах, а таксама аплаўлены свінец з даха сабора [24].

У 1967 г. на тэрыторыі Верхняга замка Полацка, непадалёк ад Полацкай Сафіі, Міхаіл Каргер раскапаў рэшткі раней невядомага храма XII ст. з прамавугольнай апсідай. Ён зрабіў рэканструкцыю плана царквы і лічыў, што гэта прататып вядомага храма Міхаіла ў Смаленску [25; 26].

У 1976 — 1977 гг. Павел Рапапорт выявіў рэшткі храма XII ст. на адным з полацкіх пасадаў на стрэлцы Ніжняга замка. Гэты храм быў чатырохслуповым, аднаапсідным, меў стужкавыя падмуркі і галерэю, дзе знайшлі рэшткі шыфернага саркафага. Даследчык лічыў, што гэта княжацкая спачывальня і датаваў гэты будынак першай паловай XII ст. [27].

Адначасова, у 1976 г., П. Рапапорт знайшоў на тэрыторыі Верхняга замка ў Полацку рэшткі княжацкага палаца (церама). Гэта быў прамавугольны будынак з прыбудовай да яго з заходняга боку. У 1977 г. даследчык раскапаў і драўляную зрубную прыбудову, зробленую з моцных драўляных брусоў і абмазаную глінай. Яны датуюцца XIV стагоддзем. У гэтай прыбудове былі знойдзеныя рэшткі першых на тэрыторыі Беларусі кафляных печаў, складзеных з гаршковай кафлі [28].

Сляды яшчэ адной царквы XII ст. у 1976 — 1977 г. П. Рапапорт прасачыў у Полацку на вуліцы Горкага. Калісьці храм стаяў на знешнім краі абарончага рога гарадскога дзядзінца [29].

У гэты час прадоўжыліся даследаванні Вялікага сабора Бельчыцкага манастыра. Гэта раскопкі М. Каргера (1965 г.) і П. Рапапорта (1977 г.), а таксама аўтара (1990 г.). Археолагамі былі прасочаны рэшткі фрэскавага роспісу храма, сабрана трапецападобная плінфа і знойдзена першая на тэрыторыі Беларусі мулярская кельня XII ст. [30].

У 1982 г. аўтар разам з П. Рапапортам і Т. Бубенькай правёў раскопкі рэшткаў Дабравешчанскай царквы ў Віцебску. Знойдзеныя сляды бакавых прытвораву XII ст., крыпта XVII ст., прасочаны стужкавыя падмуркі паміж слупамі, арыгінальная канструкцыя першапачатковай падлогі, зробленай з вапняковых блокаў на вапнавай рошчыне [31].

Новы помнік гродзенскай архітэктурнай школы XII ст. у 1980 г. на тэрыторыі былога пасада Прачысценскай царквы знайшоў Ігар Чарняўскі. Гэта быў трохнефны шасціслуповы будынак з прамавугольнай галоўнай апсідай. Знойдзены рэшткі падлогі, зробленай з маёлікавых плітак [32].

У 1981 г. аўтар разам з П. Рапапортам правёў даследаванні княжацкага палаца XII ст. у Гродне. Устаноўлена, што будынак меў неглыбокі падмурак (да 35 см). У малым памяшканні палаца над падмуркам зроблена вымастка з плінфы, а ў вялікім, магчыма, парадным памяшканні была падлога з маёлікавых плітак, розных па форме і колеры.

Такім чынам, версія М. Вароніна, што гэта абарончая вежа, была канчаткова адкінутая.

У выніку раскопак аўтара (пры дапамозе іншых даследчыкаў — П. Рапапорта, М. Ткачова і Л. Бальшакова) на дзядзінцы старажытнага Гродна ў 1981, 1985 — 1986, 1988 гг. былі ўпершыню на тэрыторыі Беларусі знойдзеныя рэшткі дзвюх каменных абарончых сценаў XII ст. [33].

Аўтар у 1981 г. (сумесна з П. Рапапортам) і ў 1983 — 1984 гг. вывучаў Каложскую царкву ў Гродне. Была прасочана канструкцыя ацалелых слупоў храма. У паўднёвай апсідзе захавалася фрагмент падлогі, зроблены з квадратных і трохкутных плітак. Ад паўднёва-заходняга слупа царквы засталася толькі паўночная частка падмурка [34].

У 1988 г. аўтар правёў раскопкі каля сцен Барысаглебскай царквы ў Наваградку. Была вывучаная будаўнічая тэхніка падмуркаў і ніжніх частак сцен царквы XII ст. Знойдзены фрагменты фрэсак, галаснікоў, плітак падлогі XII ст. і спецыяльныя цвікі, якія прыма-

цоўвалі свінцовыя лісты закамараў храма [35].

У сувязі з развіццём беларускай рэстаўрацыі і прыстасаваннем культавых будынкаў пад культурныя патрэбы тагачаснага савецкага грамадства ў 1970 – 80-я гг. XX ст. археолагі, гісторыкі архітэктуры, архітэктары-рэстаўратары пачалі вывучаць манументальнае дойлідства Беларусі XIII – XVIII ст. Гэта былі помнікі эпохі готыкі, рэнесансу і барока – перыяду, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Крыніцы

1. Павлинов, А. М. Древние храмы Витебска и Полоцка / А. М. Павлинов. – М : типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1895. – Т. 1. – С. 1 – 18.
2. Гужалоўскі, А. А. Нараджэнне беларускага музея / А. А. Гужалоўскі. – Мн.: НАРБ, 2001. – С. 90.
3. Шероцкий, К. Софийский собор в Полоцке / К. Шероцкий / Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. – Петроград, 1915. – Т. 10. – Ч. 2.
4. Хозераў, І. М. Полацкае будаўніцтва старадаўняга перыяду / І. М. Хозераў // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 6. – Працы камісіі гісторыі мастацтва. – Менск, 1928. – Т. 1. – Сш. 1. – С. 111 – 112.
5. Хозераў, І. М. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку / І. М. Хозераў // Гісторыка-археалагічны зборнік. – Мінск, 1927. – № 1. – С. 281.
6. Хозеров, И. М. Знаки и клейма кирпичей смоленских памятников зодчества древнейшего периода / И. М. Хозеров // Научные известия Смоленского гос. университета. – Смоленск, 1929. – Т. 5. Вып. 3. – С. 168.
7. Луцкевіч, А. Беларускі музей імені Івана Луцкевіча / А. Луцкевіч. – Вільня, 1933. – С. 13.
8. Соловьев, А. А. Новые раскопки в Гродне и их значение для русской истории / А. А. Соловьев // Записки Русского Научного Института в Белграде. – Белград, 1936. – В. 13. – С. 69 – 96.
9. Jodkowski, J. Grodno wczesnosredniowieczne w swietle prac wykopaliskowych dokonanych na krolewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933 / J. Jodkowski. – Warszawa, 1934.
10. Durczewski, Z. Stary Zamek w Grodnie w swietle wykopalisk dokonanych w latach 1937 – 1938 / Z. Durczewski. – Grodno, 1939. – № 1. – S. 4.

11. Воронин, М. Н. Древнее Гродно. По материалам археологических раскопок 1932 — 1949 гг. / М. Н. Воронин // Материалы исследования по археологии СССР. — № 41. — Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Москва : Издательство АН СССР, 1954. — Т. 3.

12. Тарасенко, В. Р. Древний Минск / В. Р. Тарасенко // Материалы по археологии БССР. — Минск, 1954. — Т. 1. — С. 213 — 232.

13. Загарульскі, Э. М. Археалагічнае вивучэнне дзяцінца старажытнага Мінска / Э. М. Загарульскі // Весці АН БССР. — 1960. — № 4. — С. 55 — 56.

14. Загарульскі, Э. М. Археалагічнае вивучэнне дзяцінца старажытнага Мінска / Э. М. Загарульскі. — Древний Минск. — Минск, 1963. — С. 42 — 43.

15. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля / Л. В. Алексеев. — М. 1960. — С. 205 — 206.

16. Каргер, М. К. Храм-усыпальница в Евфросиньевском монастыре в Полоцке / М. К. Каргер // Сов. археология. — 1977. — № 1. — С. 241 — 244.

17. Каргер, М. К. Новый памятник зодчества XII в. в Турове / М. К. Каргер // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. — 1965. — Вып. 100. — С. 133 — 138.

18. Каргер, М. К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке / М. К. Каргер // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. — 1977. — Вып. 150. — С. 81.

19. Каргер, М. К. К вопросу о памятниках зодчества XII в. в Волковыске / М. К. Каргер // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 424 — 425, 428.

20. Зверуго, Я. Г. О строительном материале храма XII в. на Волковыском замчище / Я. Г. Зверуго // Тезисы докл. к конф. по археологии Белоруссии. — Минск, 1969.

21. Штыхаў, Г. В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка / Г. В. Штыхаў // Весці АН БССР. — Сер. грамадскіх навук. — 1963. — № 3. — С. 69.

22. Штыхов, Г. В. Археологические раскопки в Витебске / Г. В. Штыхаў // Материалы IX конф. молодых учёных: Вопросы истории. — Минск, 1963. — С. 62 — 63.

23. Каргер, М. К. Церковь Благовещения в Витебске / М. К. Каргер // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. — М., 1978. — Вып. 155. — С. 75.

24. Булкин, В. А. Архитектурно-археологические работы в

- полоцком Софийском соборе / В. А. Булкин // Археол. открытия 1975 г. — М., 1976. — С. 417.
25. Каргер, М. К. Раскопки руин древнего храма в Верхнем замке Полоцка / М. К. Каргер // Археол. открытия 1967 г. — М., 1968. — С. 258.
26. Каргер, М. К. К истории полоцкого зодчества XII в. / М. К. Каргер // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 203.
27. Раппопорт, П. А. Русская архитектура X — XIII вв. Каталог памятников / П. А. Раппопорт. — Ленинград, 1982. — (Археология СССР. Свод археологических источников. — Вып. Е1 — 47). — С. 102.
28. Раппопорт, П. А., Шолохова, Е. В. Дворец в Полоцке / П. А. Раппопорт, Е. В. Шолохова // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 92.
29. Раппопорт, П. А. Полоцкое зодчество XII века / П. А. Раппопорт // Сов. археология. — 1980. — № 3. — С. 152. — Рис. 7.
30. Трусаў, А. А. Бельчыцкі манастыр / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. — 1994. — № 1. — С. 43 — 50.
31. Трусаў, А. А. Віцебская архітэктурная школа / А. А. Трусаў // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 90-годдзю з дня нараджэння Л. В. Аляксеева. — Віцебск, 28 — 29 кастр. 2010. — Мінск : Медысонт, 2012. — С. 206 — 209.
32. Чарняўскі, І. М., Шаровіна, Г. П. Нечаканае адкрыццё / І. М. Чарняўскі, Г. П. Шаровіна // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1982. — № 4. — С. 36.
33. Большаков, Л., Раппопорт, П., Трусков, О., Ткачев, М. / Л. Большаков [и др.] Памятники древнерусского зодчества в гродненском детинце // Памятники культуры: Новые открытия, 1987. — Москва, 1988. — С. 461 — 467.
34. Трусков, О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI — XVII вв.: Архитектурно-археологические анализ / О. А. Трусков. — Мн., Наука и техника, 1988. — С. 27.
35. Трусков, О. А. Борисоглебская церковь XII в. из Новогрудка / О. А. Трусков // Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии. — СПб. — Псков, 1997. — Т. 2. — С. 353.